

І. М. КРАВЧЕНКО

А. О. БІЛОУС

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ХАРАКТЕРИСТИКА ВИЯВЛЕНИХ У ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ ГОЛОВНИХ ДЕТЕРМІНАНТ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Наукові праці МАУП, 2008, вип. 2(18), с. 269–274

Розглядаються особливості професійного менталітету державних службовців України, його зв'язок з національним українським менталітетом і спадщиною радянського часу.

Зазначимо, що після руйнації Радянського Союзу для України гостро постало складне питання вибору реальних шляхів розвитку суспільства та державотворення. Бажання впровадити досвід розвинених демократичних країн без урахування об'єктивного стану в державі призвело до затяжної кризи. Задекларовані цінності не стали реальними регуляторами соціального життя, тому що не були забезпечені відповідними таким цілям законами і політичними рішеннями. Ухвалені закони, політичні та економічні рішення не відображали певних принципів суспільної організації. Постала ситуація анемії, коли одна ціннісно-нормативна система була зруйнована, а інша — не сформувалась. Усе це знайшло відбиття не тільки в темпах суспільного розвитку, а й в самій ментальності українців, тому що дуже сильною була ностальгія за радянською ідеологією. Пострадянська людина — це, з одного боку, дитя комуністичної ідеології, а з іншого — автор цієї ж ідеології і відтворювач суспільства, де панували обман, хитрість та невідповідність нав'язаних через комуністичну ідеологію життєвих принципів тим загальнолюдським моральним нормам, які необхідні для існування сучасного цивілізованого суспільства.

Радянська система була так влаштована, що «споживання» було головною ознакою системи. Розбіжність інтересів держави і людини, приховане від конкретної людини, полягала в тому, щоб усі ці конкретні люди були рівні, щоб ніхто не вирізнявся за своїм соціальним та економічним статусом від подібних собі. Насправді ж така

ситуація може настати лише тоді, коли всі будуть рівними у бідності, у неможливості, у тотальній залежності й рабському становищі.

На відміну від демократичних держав, головною ознакою ідеології тоталітаризму є колективізм, при якому не підтримується активність особистості, проголошується рівність доходів, централізація системи управління, мінімальні державні соціальні гарантії. Державна система такого типу виховує утриманців, не здатних самостійно вирішувати соціальні проблеми, які прагнуть державної допомоги, не виявляють активної соціальної індивідуальної поведінки.

Нині у державних службовців передусім спрацьовує психологічна настанова на негайне повернення затрачених сил, втрачених можливостей, відбувається дуже драматичний процес у суспільстві, коли сучасний посткомуністичний загал прямо на очах втрачає сенс життя, і саме з цієї причини він кидається в різного роду сумнівні авантюри, в торгівлю, перепродаж, не маючи ні здібностей, ні можливостей бути вдалими бізнесменами. Зрозуміло, що молода незалежна українська держава не в змозі водночас реалізувати настанову на повернення всіх боргів за занапащене життя цілого покоління.

Образ на державу підтверджує ту тезу, що за поведінкою, психологією сучасні українці не дуже змінилися, хоча начебто настали інші часи. Як і раніше, пострадянська людина налаштована на зовнішній спосіб угамування своєї образи на державу. Психологія пострадянської людини ви-

являється у гіпертрофованому намаганні споживати. В радянському суспільстві майже не було боротьби за існування: все регламентувалося, а в межах цього регламенту — забезпечувалося. Це влаштувало багатьох, тому люди старшого покоління й дотепер відчувають ностальгію за соціалістичним ладом. Переважна більшість дорослого населення нашого суспільства виховувалась за радянських часів у душі цілком супротивному “духові капіталізму”, тому сучасним українцям різною мірою притаманні наступні ментальні риси [5, 115]:

- безініціативне очікування, що хтось прийде і розв’яже всі особисті проблеми. Тривале існування зовнішнього контролю за поведінкою людей в суспільстві з боку держави сформувало таку ментальну рису, як прагнення перекласти відповідальність за свою долю, за своє життя на суспільство, на державу;
- бажання здійснити неможливе, пошук кращого життя у сполученні з неприборканою вірою у спроможність її досягнення породило таку рису, як утопічність. “Свобода” як ключове поняття європейської ментальності в українців так і не змогло оформитися. Місце свободи зайняла “воля”, що виявляється в абсолютизації незалежності;
- оскільки особистість у радянський час “розчинялася” у державі, потреба в самоповазі задовольнялася здебільше за рахунок прирахування себе до якої-небудь спільноти, що відбувалося за допомогою протиставлення однієї спільноти іншій за принципом “ми — вони”;
- фетишизація влади, що ставить державу вище закону. Звідси примат держави над законом породжував, з одного боку, правовий нігілізм, а з іншого — азіатську покірність;
- тенденція орієнтації на авторитет, що наділяється рисами харизматичного лідера, пов’язана з надією і вірою в диво, що супроводжувалося постійною готовністю підкоритися авторитету;
- панування неекономічних форм примусу в радянський час позначилося на формуванні ідеалу праці: доходи зрівнювалися, робота розглядалась як повинність. Це виробило у працелюбних українців негативне ставлення до праці, а також психологічну звичку жити у злиднях, а звідси неприйняття багатства.

Більшість населення України ще й досі перебуває у полоні стереотипів економічної свідомості, що не дають вивільнитися й розвинути потенціалу вільного економічного росту суспільства. Коли була зруйнована тоталітарна система, настало гірке прозріння, що жити рабом неможливо, що бути бідним, а то й жебраком не гідно людини, а отже, треба перестати бути рабом, усвідомивши, що винна в цій ситуації не так держава, як сама людина, що утворила таку державу. Нарівні з консервативними поглядами та настановами у масовій свідомості наявними є паростки нового економічного мислення українців, яке виражається в бурхливому зростанні індивідуальної економічної ініціативи, що пов’язана з участю населення у дрібній підприємницькій діяльності, яка забезпечує прожитковий мінімум в умовах, коли державної заробітної платні, пенсії і стипендії не вистачить навіть на фізичне виживання. Причому найбільше до дрібного бізнесу залучена молодь, яка, на відміну від старших поколінь, здебільшого схвально сприймає ідею остаточної відмови від соціалістичного патерналізму. Цей факт свідчить про таку важливу характеристику ментальності сучасних українців, як схильність до технічних новацій та швидкої самоорганізації не тільки в економічній, а й в політичній сфері життя суспільства.

Сьогодні у країні відбувається зміна суспільних відносин, проходить болісний процес соціальної диференціації. У середовищі колись однотипного робітничого класу і колгоспного селянства, інтелігенції формуються соціальні групи з відмінними інтересами, в основі яких лежить різне ставлення до форми власності, різний соціальний статус.

Становлення середнього класу здійснюється за рахунок формування стійкого прошарку людей — власників нерухомого майна, земельних ділянок, акцій, прискореного малого і середнього бізнесу, фермерських господарств, зміцнення позицій науково-технічної інтелігенції, вчених, діячів культури та освіти, спеціалістів середньої ланки управління, фінансистів і менеджерів.

Досвід останніх років стихійного розвитку ринкових відносин у посткомуністичному суспільстві свідчить про те, що самі собою стереотипи старої поведінки не зникають навіть під впливом суворої школи “дикого капіталізму”, що змушує людей в умовах макроекономічної кризи, нестабільності законодавчої бази та неефективної державної системи соціального захисту самотужки дбати про виживання, водночас закладаючи

своєю економічною активністю підвалини нової української ментальності.

До негативних факторів при реалізації суспільних змін В. Дем'яненко включає наступні особливості українського менталітету: екзистенціальний індивідуалізм, егоцентризм, інтровертивність (спрямованість психіки на внутрішній світ), ескапізм (прагнення ілюзорного мрійництва), консерватизм, соціальний егалітаризм (прагнення соціальної рівності), громадоцентризм, провінційність, загальна аполітичність, анархічність та ін. [1]. Такі риси національної свідомості мало орієнтовані на всебічний саморозвиток, досягнення життєвого успіху, самореалізацію особистості — ті складові індивідуальної психології, що забезпечують суспільний прогрес. Переосмислення думки вчених підводить нас до висновку про необхідність врахування особливостей національного менталітету з точки зору напряму психологічної складової кадрової політики в державному управлінні.

У менталітеті суспільства зберігається історична доля народу через єдність характеру історичних завдань і способів їх вирішення, які закріпилися в культурних стереотипах і народній свідомості. Менталітет як історичний досвід нації можна розглядати як ідеологічну, так і соціально-історичну основу, яка пояснює складові національно-державного існування України.

Український менталітет становить цілісність взаємопов'язаних характеристик: індивідуалізм корелює з інтровертивністю та екзекутивністю, маргінальність послаблює організовану соціальну взаємодію. На рівні психокультури зберігається тенденція до зростання сенсорної нестабільності, підкріпленої постійними реформами, революціями, стресами.

Таким чином, доходимо висновку, що головними детермінантами національного менталітету є об'єктивні та суб'єктивні чинники, що спричинили трансформацію певних ментальних рис: культурні архетипи національного несвідомого; тип господарської діяльності; географічні, суспільно-історичні (константні чинники), релігійні та ідеологічні чинники (такі, що змінюються у процесі історичного шляху нації).

Управлінцям у своїй діяльності треба звертати увагу на внутрішньо-онтологічну природу суспільства. Якщо їхня діяльність не відповідатиме стану структурних елементів даного соціуму як системи, соціум буде змушений жити не своїм життям і буде приречений на періодичні кризи. Тому необхідно враховувати ментальність українців, яка сформу-

валася виходячи із соціальних, економічних, історичних умов їхнього багатоговікового існування.

Виходячи із ситуації керівник має обирати той чи інший стиль керівництва з урахуванням знань з менеджменту, пристосувавши їх до нашого національного характеру, з урахуванням особливостей менталітету. Адже, розвиваючись у неоднакових природних, соціальних, культурних умовах, різні народи акумулювали велике різноманіття типів характеру, складу мислення, форм поведінки.

Ми погоджуємося з думкою академіка О. Киричука [4], який виокремив чотири системоутворюючі ознаки ментальності українського народу, які, крім ситуації, також необхідно враховувати керівнику під час вибору стилю керівництва кадрами:

- *інтровертивність* вищих психічних функцій у сприйнятті дійсності, що виявляється у зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу. Саме цей індивідуалізм знижує мотиваційну силу третього рівня ієрархії потреб А. Маслоу, тобто український працівник не відчуває великої стимулюючої потреби у робочому спілкуванні з колективом. Великий вплив на працездатність робітників справляють гарні стосунки в родині, повага найближчого оточення (сусіди, родичі, друзі, тобто позаробоче середовище). Зацікавленість керівника особистими справами працівників відіграє важливішу роль, ніж просто ділове спілкування;
- *кордоцентричність*, що виявляється у сентименталізмі, чутливості, любові до природи, імпульсивності, мрійливості. Живописні українські пейзажі, природа сприяють поетичному натхненню та емоційності українців. Естетична домінанта присутня навіть на побутовому рівні. Їхнє почуття форми не зупиняється лише на сприйнятті краси, українці намагаються розкрити причину того, що їх приваблює. Для українців найближче оточення і є тим підґрунтям естетично привабливого, де саме розвиваються такі якості, як українська емоційність, чуйність. Домінування цих почуттів дає можливість ефективного мотивування робітників за допомогою створення кращих умов праці, доброзичливої атмосфери в колективі. Вразливість українців підсилює потребу безпеки, яка передбачає не тільки традиційні компоненти, а й збереження позитивного емоційного клімату;

- *анархічний індивідуалізм*, партикулярне прагнення до особистої свободи без належного прагнення до державності, коли бракує ясних цілей, дисциплінованості та організованості. В українському індивідуалізмі відсутня активність, предметність. Він є індивідуалізмом втечі, елементарного біологічного виживання, а не індивідуалізмом життєтворення, притаманного західним суспільствам. Якщо несприятливі природно-географічні умови викликають почуття самотності, страху, безсилля й одночасно стимулюють розгортання інструментальної активності, волі до влади та технізації, яка можлива на основі колективних зусиль етносу, кооперування індивідів, то природний “парадіз” розбещує й анагліє соціальність. Для українця це є справжньою поразкою: його індивідуалізм має не просто соціально-психологічну, а біоорганічну природу [3, 209]. Український індивідуалізм через свою природно-біологічну спрямованість стає на заваді публічності, всього того, що ми називаємо сферою спільних справ. Наше історичне минуле змінило ставлення до колективу, що справило негативний вплив на психологічну основу індивідуалізованих виявів особистості та її зв’язків із соціумом. Керівнику необхідно враховувати, що “українець як людина візантійської й одночасно європейської психокультури найбільше виявляє страх маргінала в тих ситуаціях, де необхідні ризик та особиста відповідальність: спрацьовує дистресовий архетип домінування уречевленого (звички) над процесуальним (дією), і дія гальмується” [3, 211]. Усі ці особливості індивідуалізму українців висувають додаткові вимоги до створення таких умов, які дають змогу досягти самоствердження та самореалізації людини в колективі;
- *перевага емоційного, чуттєвого* над волею та інтелектом. У пошуках значущого ідеалу буття українці іноді максималізують власні потреби до такого рівня, що їх задоволення буває в соціальному плані дуже небезпечним. Почуття міри, властиве західній людині, недостатньо розвинуте, проте домінує азійський дуалізм через мотивацію добра і зла. Естетичний максималізм за принципом “все або нічого”, “вічна правда — або чисте небуття” просто не дає українцям змоги прислухатися до аргументів розуму. Ро-

зум тут виступає для українців як джерело роздвоєності. Чутки, вигадані історії дають можливість скинути із себе тягар рефлексивності і тому відіграють особливу роль для українців.

Українцям притаманний аристократизм духу, а не положення, тому не варто “купувати” їх великими заробітками і задоволенням первинних потреб за відсутності поваги й можливості до самореалізації. Саме цей фактор коригує всі згадані вище характеристики.

Ці чотири ознаки української ментальності дають можливість лише фрагментарно розібратись у мотиваційній свідомості сучасного українця. Ще одна ознака українського менталітету — екзекутивність — дає змогу зрозуміти поведінку персоналу і розробити ефективну стратегію управління.

Екзекутивність виявляє себе через цілевиконання, виконавську, обслуговувальну активність, центрується на поточних інтересах і потребах. Екзекутивність корелює з репродуктивно-відтворювальним, імітативним, а не творчим началом. У будь-якій творчості завжди наявними є елементи ризику та новацій, нестандартності задуму і рішення. Характерною рисою української екзекутивності є уникнення наднормативності й нестандартності. Українська екзекутивність ніби чекає того моменту, коли відбудеться диво і невідомий чаклун змахом чарівної палички перетворить її на щось нове [3, 228]. Лише варто з’явитися сильному зовнішньому поштовху, як екзекутивність починає виявляти свою пластичність і гнучкість, пристосовуючись до відповідної ситуації.

У сьогоднішній Україні спостерігається екзекутивна реакція на вирішення сучасних внутрішніх соціально-економічних і політичних проблем, принаймні, частини населення, яка, рятуючи себе від наслідків безробіття та економічних проблем на батьківщині, шукає добробуту за кордоном. Західні суспільства отримали велику кількість робітників з доброю освітою, які дуже швидко адаптувалися до нових умов проживання і згодні до будь-якої важкої праці. Постає питання: “Чому люди шукають долі в чужому краю, а не створюють своє власне щастя в рідному?” А саме через концентрацію на особистих проблемах, які примушують екзекутивну психокультуру забувати про стратегічні інтереси, про зміну середовища у відповідності з власними потребами. Українці добре адаптуються, виживають, але не перемагають ситуації.

Визначаючи українця “людиною малої групи”, яка неохоче шукає спілкування в широкому загалі,

слід зазначити поверхово-емоційний характер її міжособистісних комунікацій. Біопсихологічний індивідуалізм, хворобливий страх перед зовнішнім спонукає українця не розкривати свої таємниці, своє потаємне “я” навіть перед найліпшими знайомими. Адже їхній внутрішній світ тотожний його власному світу і є таким же вразливим, а тому довірятись небезпечно. Врівноважуючи емоційну розбалансованість, етичне начало породжує знамениту українську хитрість, лицемірство. Важко довіряти людині екзекутивної вдачі, бо не можна бути впевненим, що людина говорить те, що думає, і робить те, що говорить.

Незважаючи на внутрішній консерватизм та опір змінам, українці у сфері пізнання та самопізнання тяжіють до пошуку ідеалу. Оскільки “вічна правда” є чимось незмінним, то вона не потребує активних дій для власної реалізації. Якщо представнику візантійського психотипу подати красу в готовому вигляді, він не тільки збереже, а й розвине її [3, 201]. Прикладом цього може бути пристрасне ставлення українців до своєї культури та її представників, вони орієнтовані на внутрішні тенденції й традиції, іноді саме це стає чинником відходу від історичної реальності, тому будь-які реформи проходять тут дуже повільно. Характерною залишається тенденція до саморозвитку, а не розвиток через запозичення досягнень і надбань інших культур.

Важко повірити в те, що замріяна українська людина з її невичерпною емоційністю стала жертвою краси, а її привабливий естетизм обернувся на безпорадність у соціальних питаннях. Причиною цієї безпорадності можна вважати український емоційний естетизм, який не характеризується прагматичністю та активністю, а скоріше самодостатній і не сприймає того, що не є естетично привабливим. Соціальна активність сприймається українцями як боротьба, яка не завжди є привабливою, а навпаки — руйнує попередній більш привабливий устрій життя. Державність в Україні тривалий час була чужорідною, державні інститути стримували господарчу ініціативу, права і свободи особистості. В суспільній психології і свідомості українців виникає реакція відторгнення, неприйняття державності. Українці історично тяжіли до громадської спільності, об'єднання більш емоційно-почуттєвого, а не до організаційного об'єднання з визначеною метою існування [5].

Розробляючи стратегію керівництва, управління варто не просто копіювати світові стандарти, а вміло адаптувати їх до специфічних характерис-

тик менталітету. Завдання сучасної української управлінської теорії полягає, на думку О. Донченко і Ю. Романенка, у необхідності знайти і визначити ті елементи традицій, історії та культури країни, які можна використати як оптимальний матеріал [2, 33]. Не порушуючи зв'язків людини з історичною і психологічною реальністю, не руйнуючи душу народу, управлінці повинні відкрито коригувати ситуацію для досягнення соціального прогресу.

Відомо, що людиною рухає потреба в ліквідації розриву між власним внутрішнім і зовнішнім статусами в малих і великих групах, в які вона реально входить. Що більший збіг цих статусів, то в кращій фізичній і психологічній формі перебуває індивід. Організація працюватиме ефективніше, якщо таких збігів у кожного працівника буде більше. Для цього може знадобитися психологічна служба і володіння необхідними технологіями, які допоможуть з'ясувати архетипову характеристику людини і запропонувати їй відповідний соціальний статус.

Таким чином, для ефективнішого розташування кадрів необхідна своєчасна психологічна діагностика професійного менталітету державних службовців з урахуванням того, що він є складовою національного менталітету. Враховуючи, що індивідуалізм та інтровертивність українського менталітету суттєво послаблюють роль соціальних механізмів, управління треба пам'ятати, що центр соціального впливу на особистість треба шукати у психіці особи. В конкретній організації з певними соціальними функціями важливо розставити людей з різними інформаційними типами таким чином, щоб спрацьовували об'єктивні інформаційні механізми співпраці, передавання сигналів соціального замовлення і коригування, і водночас гальмувалася дія механізмів конфлікту, руйнування, стагнації та ін.

Література

1. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців // Людина і політика. — 2001. — № 1. — С. 93–99.
2. Донченко Е. А. Социетальная психика. — К.: Наук. думка, 1994. — 208 с.
3. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). — К.: Либідь, 2001. — 334 с.
4. Киричук О. В. Ментальність: сутність, функції, генеза // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості:

Тези доп. і матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. — Ч. 1. — К.; Луцьк, 1994. — С. 132–136.

5. Філіпова Т. В. Пострадянські характеристики ментальності українців // Актуальні пробл. держ. упр. — 2002. — Вип. 11. — С. 111–120.

Розробляючи стратегію управління, компетентному керівнику варто не просто копіювати світові стандарти, а вміло адаптувати їх до специфічних характеристик менталітету, з огляду на те, що професійний менталітет невіддільний від менталітету національного.

Разрабатывая стратегию руководства, компетентному управленцу следует не просто копировать мировые стандарты, а умело адаптировать их к специфическим характеристикам менталитета, учитывая при этом, что профессиональный менталитет неотделим от менталитета национального.

Developing strategy of the management, the competent manager should not only to copy the world standards, but adapt them for specific characteristics of mentality, taking into account, that the professional mentality is inseparable from national mentality.

Надійшла 18 березня 2008 р.